

Uluslararası
Uygur Araştırmaları Dergisi
2017/10

YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDE BENZERLİK İŞLEVİLİ YAPIM EKLERİ*

New Uyghur Similarity in Turkish Functional Production Attachments

Aysun DEMİREZ GÜNERİ**

Özet

Bir dilde veya lehçede benzetme görevi söz sanatlarıyla veya o dilin görevli kelime ve ekleriyle yapılır.

Güney-Doğu Türk Lehçeleri grubuna mensup Yeni Uygur Türkçesinde diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi benzerlik işlevli çok sayıda ek mevcuttur. Yapılan incelemelerde benzerlik işlevli eklerin dil bilgisi kitaplarında çoğunlukla isimden isim yapan ekler arasında verilmiş olduğu, eklerden bir kısmının belirtilmediği tespit edilmiştir. Uygur Türkçesinde benzerlik işlevli fiilden isim yapan ekler de bulunmaktadır. Benzerlik işlevli ekler arasında Eski Türkçeden bu yana bilinenlerin yanı sıra başka dillerden Uygur Türkçesine girmiş olan ekler de yer almaktadır.

Bu çalışmada Yeni Uygur Türkçesindeki benzerlik işlevli yapım ekleri incelenmiş ve sınıflandırılmıştır.

Anahtar Sözcükler: *Yeni Uygur Türkçesi, Benzerlik İşlevi, Yapım Ekleri.*

Abstract

An analogy in a language or dialect with the arts or with the words and suffixes of that language.

For the group of dialects to the South-East of Turkey there is a series of additional characteristics with similarity as in the other Turkish dialects of the new Turkish uyghur. In the examinations made, it is stated that similarity-functioning suffixes are given among the suffixes which make mostly names in the grammar books, it has been determined that some of the annexes are not specified. There is also a Uyghur name from the similarity function inflected verb in Turkish. Similar appendices include those that are known from Ancient Turkish, as well as the appendices that have entered the Uyghur Turkish from other languages.

In this study, works of similarity and functioning in the New Uyghur Turkish are examined and classified.

Keywords: *New Turkish Uyghur, Similarity Function, Construction Additions.*

* 17-19 Kasım 2014 tarihinde Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü'nün düzenlediği Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu 2014 " Uygur Türkleri: Dil, Tarih-Coğrafya" başlıklı sempozyumda sunulan bildiri metninden genişletilmiş makaledir.

** Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara-TÜRKİYE, E-posta: adguneri@gazi.edu.tr.

Giriş

Benzetme kavramının Yeni Uygur Türkçesindeki karşılığı *oxşatma* kelimesidir. Benzetme Türkçe ve Uygurca sözlüklerde “1. *Benzetme işi*. 2. *ed. Bir şeyin niteliğini anlatmak için o niteliği eksiksiz taşıyan bir şeyi örnek olarak gösterme işi, benzeti; teşbih*” (TS 2005: 245); “*Bilinen özellik veya nitelikteki nesneyi, sıfatları bakımından ikinci bir nesneye benzetme*” (HZUTİL III: 623) tanımlarıyla verilmiştir. Benzetme işi, bir dilde çeşitli söz sanatlarıyla (mecaz, istiare, teşbih vb) yapılabildiği gibi o dilin görevli kelimeleri ve ekleriyle de sağlanabilir.

Türkçenin tarihî dönemlerini inceleyen gramerlerde ekler yapı bakımından sınıflandırılmış, çoğu zaman bu eklerin birden fazla işlevi art arda sıralanmıştır. *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*'nde (2010) isimden isim yapma eklerinden +(I)mtll /+(U)mtUl, +sıman (+sımal), +çA, +lArçe, +sil /+sul, +ş / +ç benzetme işlevli yapım ekleriyle ilgili örnekler verilmiştir.

Bu çalışmada dil bilgisi kitaplarına bakılmaksızın öncelikle *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (1995) taranmış, derlenen örnekler gruplandırılarak benzerlik işlevli ekler tespit edilmeye çalışılmıştır.

Yeni Uygur Türkçesindeki benzerlik işlevli yapım eklerini ve benzerlikler kuran edatları şöyle sınıflandırabiliriz:

1. Benzerlik İşlevli İsimden İsim Yapan Ekler:

1.1. +(I)mtll /+(U)mtUl

Yeni Uygur Türkçesinde +(I)mtll /+(U)mtUl eki, renk bildiren isimlere eklenerek o nesnede ilgili rengin az miktarda bulunduğunu ifade eder: *qara-mtul~qaramtu* ‘esmer’ (YUT: 222) ; *kökümtül* ‘1. Mavimsi 2. Yeşillik’ (YUT: 204); *qizamtul* ‘kırmızımsı; kırmızıya çalan’ (YUT: 240); *qaramtul reñ* ‘karamsı renk’ (YUT: 332).

Ekin yapısı ile ilgili değişik görüşler mevcuttur. +(I)mtll /+(U)mtUl ekiyle ilgili olarak Ercilasun, bu ekte bulunan m sesinin Bulgar Türkçesindeki sıra sayı eki m ile aynı ek olduğunu belirtmiştir (2007: 9). Bu ses birçok Türk lehçesinde isimden isim ve fiil yapan eklerle, fiilden isim ya da fiil yapan eklerin başında yer almaktadır. İster isim ister fiil olsun türettiği kelimeye ‘yakınlık, gibilik andırma’ anlamları katmıştır. Sıfatlar için azaltma ve küçültme işlevleri de yine benzerlikle ilgilidir. Ercilasun’a göre ekin yapısındaki +m dışında +tl morfemi de Köktürk metinlerinde *edgüti*, *katıgdı* kelimelerinde de görülen eşitlik ekidir. Ercilasun, ekin sonundaki l sesini pekiştirici unsur olarak değerlendirmiştir (Ercilasun 2007: 9-13).

+l eki, Türkçede benzerlik ifade eden, çok işlek olmayan bir ektir. Serebnennikov ve Gadjieva, -ll ekinin asli anlamını yitirmiş bir küçültme eki olduğu görüşündedirler. Çağdaş Türk lehçelerinde nadir de olsa örneklerine rastlanmaktadır. Altayca *köğül* “mavi”, Nogayca *sargıl* “sarı” bu ekle ilgili tanıklardır (2011: 110).

Serebnennikov ve Gadjieva’ya göre, Türk yazı dillerinde belirtinin tamamlanmama derecesini ifade eden sıfatlar büyük bir grup oluşturmaktadır. Bu sıfat ekleri yapılarında tekrarlanan sesleri bulundurlar. Nadir hâllerde karşılaşılan y ünsüzü göz ardı edilirse tekrarlanan sesler şunlardır: **q(k), l, m, r, s, t, ş, ç**. Bu ünsüzler ı, i ünlüleri ile birleşebilir. Serebnennikov ve Gadjieva, sıfat eklerinin birbiri ardına gelme kuralını izah ederken +m sesinin başta olduğu diziyi **mç, mlç, ms, msk, mtç mtl, mtrk, mş** biçiminde belirtirler. Bu diziyeye göre günümüz Türk lehçelerinden örnekler de vermişlerdir:

+mlk Kığ. cılmıq ‘ılıkça’ Kzk. Qaramıq‘karansı; karaca’

+AmllkŞor qargamdıq ‘karamsı’ Hak. ağamdıx ‘beyazımsı’

- +msl** Hak, T.T. ekşimsi, Gag. māvimsi g düşmesi
- +mtlK** Türkm. turşumtik 'ekşimsi', Şor karamdıq 'karamsı' -slg ekiyle ilgili hece başında ve sonunda değişmeler
- +mtll** Trkm. ağımtıl "beyazımsı"; Şor qaramdıq "karamsı"
- +mtlr** Özb. sarğımtir "sarımtrak"
- +mtlrAk** Türk. sarımtrak; acımtrak Az. ağımtrah

Serebnennikov ve Gadjeva, sıfatlara getirilen eklerin belli bir dizi takip ettiği görüşündedirler (Serebnennikov ve Gadjeva 2011: 110).

Eckman (1988: 36), +(I)mtll /+(U)mtUl yapım ekinin Çağatay Türkçesi dönemine ait "yakınlık, gibilik andırma" anlamlarıyla renk isimlerinde küçültme eki olduğunu belirtmiş olsa da Kincses-Nagy, +(I)mtll /+(U)mtUl yapım ekinin ilk defa 14.yy. da yazılan Nehcül Feradis'te geçtiğini, sonraki dönemde Çağataycanın eser ve sözlüklerinde de bulunduğunu belirtir. Günümüz Türk lehçelerinde de kullanılan +mtUl ekindeki t'den sonra gelen U sesi i, ı, a sesleriyle nöbetleşmektedir (2012: 34).

Kincses-Nagy, bu ekle ilgili birçok araştırmacının görüşünü şöyle özetler: Deny, +(I)mtll /+(U)mtUl ekindeki -mt- seslerinin -lt-sesleri gibi bir küçültme eki olduğu görüşündedir. Gabain ise +mtUl ekini, +^om +tul biçiminde açıklar. Kononov, Özbekçedeki +mtll ekinin+mtir yapısının variantı olduğunu vurgular. +(i)m küçültme eki, -ti karşılaştırma işlevli bir ektir; +r ise +rak~ +lAk karşılaştırma-küçültme ekinin -r- ~ -l- parçasıyla aynı olan -r'dir. Kononov'a göre +mtır~+mtll ekinin işlevi Özbekçedeki +iş ekiyle aynıdır. Ramstedt, Kotwitz, Şçerbak +mtUl ekinin Moğolca kaynaklı bir ek olduğu görüşünde birleşirler. Ramstedt ise +mtUl yapım ekinin +btUr yapım eki ile aynı olduğunu belirtir. *ulabur* 'kırmızımsı', *qarabur*, *qarabir* 'karamsı' örnekleri +bur~+bür~+bir yapım ekinde türemişlerdir. Kotwicz, bu ekin kaynağının Altay dillerinin ortak bir kelimesi olan *metü* 'gibi' kelimesinden oluştuğunu belirtir ancak Şçerbak, Modern Moğolcada -btu biçiminde olan bu ekin, Orta Moğolcada *metü* edatından kaynaklandığını vurgulayarak +mtu+l~ +mtü+l biçiminde gruplara ayırır. Benzerlik belirten renk isimlerinin çoğu +m ekini almaktadır. Kincses-Nagy ise +mtUl ekinin ya Moğolca +btUr ekinde alınma olduğunu ya da Moğolca *metü* kelimesinin Türkçe *ol* işaret zamiriyle birleşerek bu eki meydana getirdiğini belirtir. *kara *metü ol* 'bu kara gibidir'>* *karamtu ol*>*karamtul* 'kara gibi, karamsı' biçiminde gelişmiştir. Radloff'a dayanarak Çağataycadan vermiş olduğu *kumtul* 'kum rengi', *köktül* 'mavimsi'; Gabain'den almış olduğu Özbekçe *aktul* 'akımsı' örneklerinin de büzülme sonrası kısalma ve kaynaşma sonucu oluştuğunu düşünmektedir (Kincses-Nagy 2012: 35-39).

Küçültme ekleri ile benzerlik eklerinin işlevlerinin Türk lehçelerinde yer değiştirmiş örneklerinin bulunması, +(I)mtll /+(U)mtUl ekinin sonundaki l küçültme ekinin de benzerlik işlevinde kullanıldığını, -tl ekinde sonra da pekiştirici görevinde olduğunu göstermektedir.

1.2. +siman (+simal)

Eski Türkçe, Karahanlı ve Çağatay Türkçelerinde bulunmayan bu ek, bir nesnenin bir başka nesneye benzerliğini belirten sıfatlar yapar:

Maymunsiman, *yaysiman*, *çembersiman*, *dolkunsiman*, *nursiman* (HZUT: 185); *öysiman* (UTG: 112); *orunduşsiman* (UTG:112); *éşeksiman* (UTG: 112); *çañsiman* 'toz gibi' (YUT: 70); *dolqunsiman* 'dalgalı, dalga şeklinde, dalga gibi' (YUT: 104); *gazsiman* 'Gaz gibi, gaza benzer' (YUT:132); *qalqansuman* 'kalkansı; kalkana benzer' (YUT: 217); *uluğsiman* 'dalyan gibi, boylu poslu' (YUT: 436); *adem-siman* (*adem-suman*) 'insansı, insana benzer' *ademsuman*

maymun ‘insansı maymun’(YUT: 4); *kişisiman* insansı (YUT:354) ; *yağsiman* ‘yağa benzer; yağ cinsinden’ (YUT: 454); *börisimal* (UTG 29).

Eski Türkçede döneminde görülen +slg eki, -g sesinin düşmesi ile +sl, +sU biçimine gelmiştir (Ergin 1980: 170; Korkmaz 2003: 62; Ercilasun 2007: 13). Bu ek, Yeni Uygur Türkçesinde ve Anadolu Ağzlarında da görülen pekiştirme enklitiği ma/ me’den genişlemiştir. +sl, +sU eki ve+mAn eki ile birleşerek benzerlik ve mübalağa ifade etmektedir.

+mAn eki Eski Türkçe, Karahanlı ve Çağatay Türkçelerinde görülmez. Çok işlek bir ek de değildir, benzerlik ve mübalağa bildirmektedir: *kocaman*, *kölemen*, *küçümen*, *akman*, *karaman*. Bu eke benzer bir fiilden isim yapma eki de vardır: *az-man*, *göç-men*, *şiş-man vb.* (Ergin 1980:176). Ad, sıfat ve fiil köklerine de gelebilen bu ek, *sarman* örneği dışında tutulacak olursa Türkiye Türkçesinde çoğunlukla insan anlamı bildirmektedir (Gencan 2001: 232). ‘göç, şiş’ hem isim hem de fiil köküdür.

+siman ekindeki +si eki bazı araştırmacılara göre isimden fiil yapma ekidir (Öztürk 2010: 61). Ancak Yeni Uygur Türkçesinde isimden isim yapan birçok örneği de bulunmaktadır. +siman (+simal) ekinin Farsçadan Türkçeye geçmiş ‘*sima*’ kelimesinin n ve l ile genişlemiş bir biçimi olma olasılığı da mevcuttur. İki yapının ses ve işlevlerindeki benzerlik sebebiyle karışmış olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır

1.3. +çA ; +lArçe

Bu ek, Yeni Uygur Türkçesinde +çA küçültme eki olarak değerlendirilmiştir (Öztürk 2010: 27). +çA ekinin benzerlik, gibilik anlamı veren yalnızca bir örneğine rastlanmıştır: *Vehşiçe* “ vahşiçe” [Bu örnekte +çe eki kelimedeki küçültme işlevinde değildir] (YUT: 453).

Yeni Uygur Türkçesi sözlüklerinde daha evvel üzerinde durulmayan **+larçe / +lerçe** eki ile verilen *héligerlerçe* Ar. Far “hileci gibi” (YUT: 155); *pidakarlarçe* “fedakarca” (YUT: 322); *qatillerçe* “katillerce, katiller gibi” (YUT:226); *dotlarçe* (UTG: 195); *baturlarçe* (UTG: 195); *ehmeqlerçe* (UTG: 195); *vehşilerçe* (UTG: 195); *qeyserlerçe* (UTG: 195) örneklerinde görüldüğü gibi sıfatlara getirilen +lAr çokluk eki kelimeye çokluk anlamı vermemektedir. Burada +çA eki tek başına benzerlik işlevi yüklenmezken +lAr eki, +çA eki ile birlikte getirildiği isme benzerlik anlamı kazandırmaktadır.

+lAr çokluk ekinin yazmalar safhasında yerleştiğini belirten Gabain, bu döneme ait ‘*ambar*, *ardıye*’ anlamında *tsang- lar* örneğini vermiştir. Burada tekleştirme söz konusudur. Bir tanesi tasavvur edilebilen çeşitli türden pek çok ardiyeden söz edilmektedir. Gabain, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi çokluk anlamının üzerine yeni bir çokluk eki ilave edilebilir, diyerek *üç tiğit+ lâr* ‘üç prensten her biri’ örneğini vermiştir (Gabain 1998a: 39). Bu ekin menşeinin açıkça bilinmediğini belirten Gabain, Moğolcada isim yerine vasıflığa getirilen +lar ekinin varlığından söz eder. Aşk+lar bulut ‘ak bulutlar’; kara+lar bulut ‘kara bulutlar’ örneklerini verir ancak bu vasıflıkların aş-la-r ‘dökülen(dökülür)’ veya aş+la- r ‘aklayan, aklayıcı’ olabileceğini de belirtir (Gabain 1988b: 62).

+çA eşitlik hâli eki, mukayese ve benzerlik zarfları da yapar: *yağmur+çA* ‘yağmur gibi’, *inçä* ‘böyle, bunun gibi’, *yüzün utru tururça sakınur* ‘gözü önünde durur gibi’(Gabain 1988a: 43). Gabain, Deny’den naklederek +çA ekinin küçültme ve kuvvetlendirme bildirdiğini belirtir ve ança ‘biraz, o kadar’; barça ‘bütün, hep’ gibi edat örnekleri vermiştir. Karahanlı Türkçesinde +çA eki küçültme ve kuvvetlendirme bildirir (Hacıeminoğlu 1996: 13). Eckman da Çağatay Türkçesi döneminde +çA ekinin eşitlik eki olarak değerlendirmiştir. Fakat vermiş olduğu örnekler arasında bu ekin eşitlik işlevinin yanı sıra benzerlik işlevli olanları da bulunmaktadır: *tofrağça* ‘toprak gibi’, *itçe* ‘köpek gibi’, *selâtin resmiçe* ‘sultan âdâbı gibi’ (GN 96a: 3) (Eckman1988:73).

Yeni Uygur Türkçesinde sıfatlara getirildiğinde benzerlik işlevi kazandıran +larçe / +lerçe yapısındaki +lAr eki, +çA ekiyle aynı işlevde bir ek olmalıdır. +lAr ekinin çokluk anlamı dışında başka işlevleri de bulunmaktadır. +lAr+çe yapısı, sıfatlara eklendiğinde benzerlik zarfları meydana getirmektedir.

1.4. +sil, +sUl

Bu ekin Eski Türkçede +sIl biçimi mevcut değildir. Eski Türkçede benzerlik ve gibilik işlevlerinde Gabain, +sİğ; tali olarak da +çİğ ekini sıfat yapan ekler arasında sıralar. Deny ve Bang bu ekin 'gibi benzer' manasını veren sıfatlar oluşturduğunu belirtirler: *qulsıg* 'köle gibi, kul gibi', *bägsig* 'bey gibi, beye yakışır', *adınsıg*, *adıncıg* 'başka türlü, seçkin'. Gabain bu ekin ç'li kelimelerde ek başında bulunan s sesinin ç'ye döndüğünü, +sıg ekinin +çig biçimine dönüştüğünü belirtir: *küsänçig* 'arzu edilen, istenilen'; *qorqunçig* 'korkunç' örneklerini verir (Gabain 1988b: 48). Sıfatlara getirilen ek, andırma ve çalma anlamı katmaktadır

Ergin esasen canlı bir dilin bütün şekillerini bir dil bilgisi içinde toplamanın imkânsız olduğunu işlek olmayan tek tük misallerin her zaman ortaya çıkabileceğini belirtir. Önemli olan dil bilgisinin, dilin sistemini dilin umumi yapısı içinde verebilmesi olduğunu vurgulamıştır (Ergin 1980: 179).

Yeni Uygur Türkçesinde benzerlik ve ilgi ifade eden +sIl eki işlek olmayan eklerdendir: *yoq-sul* (YUT: 469); *aqsil* 'ak, beyazımsı'. *Aqsil séril sériq* 'beyazımsı sarı'. *Aqsil* kök 'beyazımsı mavi'. *Aqsil madde* 'albüminli madde' (YUT: 7).

1.5. +ç

Eski Türkçede küçültme, sevgi, okşama bildiren bu ek, işlek bir ek değildir: *ögüçüm* 'anneciğim', *alaçım* 'babacığim' (Gabain 1988b: 42). +ç eki kelimenin anlamını kuvvetlendirmektedir: *anaç*, *babaç* (Ergin 1980: 175). Karahanlı Türkçesinde de bu ekle ilgili örnekler mevcuttur: *anaç* < *ana-ç* 'küçükken büyük anlayış gösteren kız' (DLT-I: 52-24); *ataç* < *ata-ç* 'büyüklük gösteren çocuk' (DLT-II: 80-12); *begeç* < *beğ-iç* - *beg-eç* / *beg-iç* 'büyük bey' (DLT-I: 357-28) (Hacıeminoğlu 1998: 13).

Türkçenin tarihi dönemleriyle ilgili kaynaklarda ekin benzerlik işlevinden söz edilmemiştir.

Yeni Uygur Türkçesinde isme getirilerek benzerlik, küçültme, sevgi anlamları da kazandırmaktadır. Renk isimlerine getirildiğinde benzerlik işlevi bulunmaktadır: *sa(r)-ğ-u-ç* 'sarımsı'(UTG: 116); *qizğuç* 'kırmızımsı, kırmızıya çalan'(YUT: 240); *qizğuç sériq* 'kırmızımsı sarı' (YUT: 240).

1.6. +iş, +Uş

Nesnelerin özelliklerini asıl durumlarından biraz az gösteren eklerdendir. Yeni Uygur Türkçesinde +iş, +Uş eki, renk bildiren sıfatlara eklenerek o rengin daha açık tonunu ifade eder: *Aq-éqış* 'akımsı, biraz ak' (YUT: 124); *kök-üş* '1. Mavimsi 2. Yeşillik' (YUT: 204); *köküş reñ* 'mavi renk' (YUT: 332); *sargış~ sarguş* 'sarımsı, sarıya çalar'(YUT: 342); *qizğuş-köküş* 'kırmızımsı mavimsi' (YUT: 240).

1.7. +âne

Yeni Uygur Türkçesine Farsçadan girmiş olan +âne eki, sıfatlara getirildiğinde semantik bakımdan kelimeye *benzerlik*, *gibilik* anlamı katar, zarflar meydana getirir: *dostane* 'Far. dostane, dost gibi' (YUT: 105); *ğalcirane* Far.U. 'kudurmuşçasına, gözü kararmış' (YUT: 139); *ğapilane* Ar.Far. 'gafilane, gafilce' (YUT: 140); *ğéribane* Ar.Far. 'garibane, yalnız' (YUT: 142); *xainane* Far. 'Hainane, haincesine' (YUT: 160); *pidakarane* Ar. Far. 'Fedakarca' YUT: 322; *vehşiyane* Ar. Far. 'vahşiyane' (YUT: 453); *batur+âne* (UTG: 195); *qeysir+âne* (UTG: 195).

1.8. +msen

Yeni Uygur Türkçesinde tek bir örneğine rastladığımız +msen eki Batı Türkçesinde kullanılan isimden isim yapma eki +msI eki ile aynı işlevdedir.

Ergin +msI ekinin Eski Anadolu Türkçesinde yalnızca düz vokalli olduğunu belirtir (1980:171). Bu ekin sahası çok geniş değildir. *Yapma* veya *olma* ifade eden fiiller yapan –msA- ekinin de çok az örneği bulunmaktadır (Ergin 1980:184).

Uygur Türkçesinde *perdemsen* (YUT 319) kelimesi ‘perde gibi, zarsı’ anlamındadır. Burada benzerlik ve gibilik ifade etmektedir. *Perde-mse-n* kelimesinde +mse eki n ile genişlemiştir. Bu örnek Uygur Türkçesinde Oğuzcanın tesirini taşımaktadır.

1.9. +daq, +dek/ +taq, +tek

Ekleşme sürecini kısmen tamamlamış edat kökenli bir ektir. Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde ad durum ekleri incelenirken *oxşatma kéliş* ‘benzetme durum eki’ bölümünde +dek / +tek ekine yer verilmiştir.

Eski Türkçede +teg nadiren +tağ, +dek, +dağ biçiminde görülen son çekim edatıdır (Gabain 1988b: 46). Birçok Doğu lehçesinde *tek, tağ, taq; dek, daq, dag, deý (day), diý (diy), tig, dig, dik* biçiminde görünüm almıştır (Deny 2012: 541).

Yeni Uygur Türkçesinde bir isme, isim-fiil veya sıfat-fiil ekine getirilerek benzetme işleviyle kullanılır (Tömür 1987: 66).

Polattek irade bolğanda, tağdek qiyinçiliqni yeñgili bolidu (UTG: 66); *Menmu séniñ qelimiñdek qelemdin birni alimen* (UTG: 66); *Hava ottek qızıp ketti* (UTG: 66); *Uniñ bedinidin sudek éqışqa başlıdı* (UTG: 66); *Bizniñ sépimiz uyultastek mustehkem* (UTG: 66); *Alqandek yermu boş emes* (UTG: 66); *çaqmaqtek* ‘kıvılcım gibi, yıldırım gibi, cin gibi’ (YUT: 68); *dégendikidek* ‘denildiği gibi, söylendiği gibi’ (YUT: 100); *dégendek* ‘istenildiği gibi’ (YUT: 100); *evvelkidek* ‘Evvelki gibi’ (YUT: 119); *piliktek* ‘fitil gibi’ *Piliktek bolup qaptu* (mecazi) ‘O sakın ve yavaş oluvermiş’ (YUT: 322); *yektek* ‘gömleğe benzer giysi’ (YUT: 463); *éyqtandek* ‘söylediği gibi’ (YUT: 128); *qarıçuğidek saqlımaq* ‘göz bebeği gibi saklamak’ (YUT: 223); *puştidin tamğandek* ‘aslının aynısı; aslının aynısı gibi (puşt 1. sırt arka 2. belkemiği)’ (YUT: 327); *oydikidek* ‘Düşünüldüğü gibi’ (YUT: 301); *Ölgidek çarçidim* ‘Ölür[ölecek] gibi yoruldu’ (YUT: 304); *Ölgüdek* (mecazi) ‘Çok, pek, gayet’, *Ölgüdek mes* ‘Ağır sarhoş’ (YUT: 304); *çömülidek* ‘karınca gibi’, *Çömülüdek ömüleşken adem* ‘Karınca gibi toplanmış adam’ (YUT:305); *Şuniñdek* ‘şunun gibi’ (YUT: 382).

Bu ekin +daq, +taq biçimi kalıplaşmış örneklerde görülmektedir: *mandaq ~mundaq* ‘böyle, işte böyle’ (YUT: 261); *maştaq (mana şundaq)* ‘işte böyle’ (YUT: 262); *eşundaq* ‘şöyle, işte böyle’ (YUT: 117).

2. Benzerlik İşlevli İsimden Fiil Yapan Ekler:

2.1. -si, -sü, -su

Benzerlik işlevli bu ek hareketin tarzını, niyetini, oluşunu bildirir. İşlek bir ek değildir: *adem-si-* ‘büyüklük satmak, başkasını beğenmemek’; *biq-si-* ‘kirlenmek, acıyıp sasımak’ (<bılıq-sı-, bılık*bozuk, çirkin); *ök-sü-* ‘kederlenmek, hıçkırarak ağlamak’ (YUTG: 36).

2.2. -sin, -sun, -sin

Bu ekle yapılmış fiillerde benzerlik işlevi hareketin tarzı, duygusu ve niyetiyle ilgilidir. –sı / –su eki, dönüşlülük eki getirilerek genişlemiştir: *baysınmaq* ‘kendini zengin saymak’ (YUT: 33); *ögeysinmek* ‘üvey gibi görmek; yadırgamak’ (YUT:304); *öksünmek* ‘kederlenmek, hüznünlü olmak’; *U öksünüp qoydı* ‘O, içini çekti’ (YUT: 304); *uvaqsınmaq* ‘küçümsemek’ (YUT:

441) ; *ağriqsunmaq* ‘1. kendini hasta hissetmek 2. zorluk hissetmek’ (YUT: 4); *öz-sin-mek* ‘benimsemek, kendine yakın görmek’ (YUTG: 36).

2.3. -sit

-sı-, -su- isimden fiil yapma ekinin genişlemiş biçimidir. İşlek bir ek değildir: *adem-sit-maq* ‘insan saymak’. *Uni nime munçiliq ademsitisen!* ‘Onu neden bu kadar yüceltiyorsun(şımartıyorsun) ?!’(YUT: 3); *kem-sit-mek* ‘değerini düşürmek, alçaltmak’ (YUTG: 36).

2.4. -r, -ar, -er

Zeynep Korkmaz, bu ekin sıfatlara ve renk isimlerine gelerek ‘olma’ bildiren geçişsiz fiiller yaptığını, Eski Türkçedeki *er-* fiilinin bir süre sonra birleştiği sözcüklerle kaynaşarak ekleşmesinden oluştuğunu belirtir (2003: 113).

Bu ek Yeni Uygur Türkçesinde de benzerlik işlevlidir: *aq-ar-* ‘ağarmak, rengi solmak’; *boz+ar-*; *qiz+ar-*; *kök+er-*; *yéş+er-*; *sargar-*, *taz+ar-* (Öztürk 2010: 23-24).

Sonuç

Yeni Uygur Türkçesinde benzerlik işlevli eklerin sayısı oldukça fazladır. Bu eklerden bir kısmı isimden isim yapan ekler bir kısmı isimden fiil yapan eklerdir; bir kısmı ise başka dillerden Uygur Türkçesine girmiş yabancı kökenli eklerdir. Bu yapım ekleri incelendiğinde bir bölümünün başlangıçta benzerlik işlevi bulunmazken bu işlevi sonradan kazandığı tespit edilmiştir.

Benzetme işlevli bazı eklerin yapısı ile ilgili birçok inceleme ve araştırma mevcuttur. Bu çalışmada Yeni Uygur Türkçesinde bulunan benzerlik işlevli ekler, sözlüklerden derlenen örneklerden yararlanılarak incelenmiş ve sınıflandırılmıştır.

Yeni Uygur Türkçesinde benzerlik işlevli isimden isim yapan ekler +(I)mtll /+(U)mtUl ; +sıman (+sımal); +çA ; +lArçe; +sil, +sUl; +ç; +iş, +Uş; +âne; +msen; +daq, +dek/ +taq, +tek ekleridir. Benzerlik işlevli fiilden isim yapan ekler *-si, -su, -sü; -sin, -sun, -sin;-sit; -r, -ar, er* ekleridir.

Eski Türkçeden beri bilinen birçok benzerlik işlevli ekin tespiti, bu eklerle yapılmış birçok kelimenin söz varlığında mevcudiyeti, Yeni Uygur Türkçesinin dil araştırmacıları için zengin bir saha olduğunu ortaya koymaktadır.

Kısaltmalar

Ar.	Arapça
Far.	Farsça
HZUT	<i>Hazırqi Zaman Uygur Tili</i> , Ürümçi: Sincañ Xalq Neşriyatı, 2002.
HZUTİL III	<i>Hazırqi Zaman Uygur Tiliniñ İzahlik Luğiti</i> , Pekin: Milletler Neşriyatı, III. Cilt.
KTG TDK: 638.	HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1998) <i>Karahanlı Türkçesi Grameri</i> , Ankara:
TS	<i>Türkçe Sözlük</i> . Ankara: Türk Dil Kurumu. 2005.
U	Yeni Uygur Türkçesi
UTG	TÖMÜR, Hemit (1987). <i>Hazırqi Zaman Uygur Tili Grammatikisi</i> . Béyciñ: Milletler Neşriyatı.

YUT NECİPOVİÇ NECİP, Emir (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları: 615.

YUTG ÖZTÜRK, Rıdvan (2010) *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yay.

Kaynaklar

- DENY J. (2012). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Kocabalı Yayınevi.
- ECKMANN Janos (1988). *Çağatayca El Kitabı*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- ERCİLASUN Ahmet Bican (2008). "La Enklitiği ve Türkçede Bir 'Pekiştirme Enklitiği' Teorisi". *Dil Araştırmaları Dergisi*, Sayı:2 Bahar, s.35-56.
- ERCİLASUN Ahmet Bican (2007). "Türkçede Benzerlik Bildiren +m Morfemi". *Dil Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 1 Güz, s.9-20.
- ERGİN Muharrem (1980). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- GABAİN A. von (1988a). "Eski Türkçe". *Tarihî Türk Şiveleri* (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları
- GABAİN, A. von (1988b). *Eski Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- GENCAN Tahir Nejat (2001). *Dilbilgisi*. Ankara: Ayraç Yayınevi.
- HACIEMİNOĞLU Necmettin (1998). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları .
- Hazırqi Zaman Uygur Tili*. Ürümçi: Sincañ Xalq Neşriyatı. 2002.
- Hazırqi Zaman Uygur Tiliniñ İzahlık Luğiti*. Pekin: Milletler Neşriyatı. III. Cilt.
- KİNCSES-NAGY Éva (2012). "Çağatayca +(X)mtUl yapım Eki Hakkında". *AÜ DTCTF Türkoloji Dergisi* 19, s. 33-42.
- KORKMAZ Zeynep (1994). *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*. Ankara: TDK Yayınları. III. Baskı.
- KORKMAZ Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- NECİPOVİÇ NECİP Emir (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- ÖZTÜRK Rıdvan (2010). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- SEREBRENNİKOV B. A. ; GADJİEVA N. Z. (2011). *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- TÖMÜR Hemit (1987). *Hazırqi Zaman Uygur Tili Grammatikisi*. Béyciñ: Milletler Neşriyatı.
- Türkçe Sözlük* (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu.